

Dr. sc. RADMILA ZOTOVIĆ
Institute of Archaeology, Belgrade
Arheološki institut, Beograd

Pregledni rad / Review article
UDK/UDC UDK/UDC 7.04(497)
DOI: 10.54524.2490-3930.2023.151
Primljen / Received: 10. 4. 2023.
Prihvaćen / Accepted: 29. 6. 2023.

Silvanov kult na području istočnog dela rimske provincije Dalmacije

Apstrakt: Na prostoru istočnog dela rimske provincije Dalmacije kult rimskog boga Silvana se u najvećoj meri javlja na votivnim arama i votivnim reljefima. U jednom slučaju se javlja kao mladi Silvan u vidu bronzane statuete, a u drugom na epistilnoj gredi u kultnoj simbiozi sa genijem civitasa, koja se može datovati u period cara Hadrijana. Svi ostali spomenici mogu se datovati u širi hronološki period od sredine II do u III vek.

Ključne reči: rimski period, istočni deo provincije Dalmacije, Silvan, kult, votivne are, votivni reljefi, bronzana statueta, Silvan – genije.

Abstract: On the territory of the eastern part of the Roman Province of Dalmatia, the cult of Roman god Sylvan mostly occurs in votive aras and votive reliefs. In one case, the cult representing young Sylvan occurs in a form of a bronze statuete while the other case refers to an epistyle beam with Sylvan involved in a cult symbiosis with the genius of civitas likely to be dated in the period of Emperor Hadrian. All other monuments can be dated in a wider chronological period between the middle of the 2nd century and the 3rd century.

Key words: roman period, eastern part of province of Dalmatia, Sylvan, cult, votive aras, votive reliefs, statue of bronze, Sylvan – genius.

Istočni deo rimske provincije Dalmacije obuhvata uski pojas sa istočne i zapadne strane reke Drine. Sa zapadne strane obuhvata predele od Srebrenice na severu, pa do Foče na jugu, a sa istočne strane, od Bajine Bašte na severu, pa do Pljevalja na

jugu. Sa svoje zapadne strane dolazi do granice provincije Dalmacije, pri čemu se za njenu istočnu granicu uzima ona koju je uspostavio Wilks.¹

Kult rimskog boga Silvana se na ovom području javlja dvojako. Javlja se kao samostalno božanstvo i u kulturnoj simbiozi sa genijem civitasa. Kao samostalno božanstvo javlja se na votivnim arama, votivnim reljefima i u jednom slučaju u vidu bronzane statuete. U kulturnoj simbiozi sa genijem civitasa javlja se na epistilnoj gredi građevine, za sada nepoznate namene. Kao samostalno božanstvo javlja se u tri vida: kao rimski Silvan na votivnim arama, kao mladi Silvan u vidu bronzane statuete i kao antropotereomorfno božanstvo, polučovek – polujarac, na votivnim reljefima.

Smatra se da se rimski bog Silvan razvio u samostalno božanstvo iz epiteta boga Fauna (Silvicula Faunus) ili epiteta boga Marsa (Marti Siluano).² Nastao je isprva kao bog neobrađene zemlje i međa koje dele polja od šuma. Kako se njegov kult razvijao, to su se i njegove funkcije usložnjavale. Smatran je i božanstvom šuma, stada i sveg rastinja pa je često poistovećivan sa Faunom ili Panom. Prizivan je istovremeno sa Cererom i Liberom. On je takođe i bog polja i seoskih poseda (Silvanus vilicus), a svaki posed čuvaju, kako se smatralo, tri Silvana: kućni (Silvanus domesticus), koji se stara o stadima (Silvanus agrestis) i onaj koji čuva međe (Silvanus orientalis).³ Žrtvovali su mu vino, voće, klasje, mleko i meso. Kako je muzikalan, to mu je posvećena i svirala (syrinx), i javlja se u društvu nimfa. Kasnije je bio vrlo poštovan kod vojske i molili su mu se da ga umilostive prilikom prolaska kroz tamne i mračne šume, u kojima on boravi i plaši putnike bukom. Bio je povezan i sa Deverom, koja ga je terala sa pragova kuća u kojima su porodilje, koje je pokušavao da uplaši svojom bukom i vikom.

Rimski bog Silvan bio je omiljeno božanstvo u mnogim rimskim provincijama domaćeg stanovništva. Ovo se naročito odnosi na rimske provincije Dakiju, Meziju, Panoniju, Dalmaciju, Afriku i Španiju⁴. Smatra se da je tako poistovećen sa određenim domorodačkim božanstvom. Imamović ga čak i ubraja na osnovu spomenika pronađenih na teritoriji Bosne i Hercegovine u domorodačka božanstva.⁵ Cambi, opet, smatra da je lokalna elita bila nosilac procesa interpretatio romana⁶, a da jedinstven kulturni i religiozni obrazac na prostoru provincije Dalmacije nije postojao.⁷ Na

¹ Wilks 1969.

² Срејовић, Цермановић Кузмановић 1979, 383.

³ Замуровић 1936, 375.

⁴ Džino 2012, 263.

⁵ Imamović 1977, 55–82.

⁶ Cambi 2012, 72.

⁷ Cambi 2012, 72.

prostoru rimske provincije Dalmacije najviše se javlja tokom II i III veka⁸, a da nestaje pre ranog IV veka.⁹ Na prostoru istočnog dela rimske provincije Dalmacije rimski bog Silvan spada u “srednje” omiljena božanstva, pored još Libera, Mitre i Herkula, bar na osnovu do sada konstatovanih votivnih spomenika, a na osnovu dosadašnjeg stepena istraženosti. Čak se smatra da je na prostoru istočnog dela rimske provincije Dalmacije Liber bio identifikovan sa Silvanom, a da granica između “mladog i starog Silvana” više nije vidljiva i jasna.¹⁰ No, izgleda da čitava ova teritorija ne pokazuje identičnost u prihvatanju i manifestaciji ovoga kulta.

Sa bosanskohercegovačke strane Podrinja javlja se retko, tj. sporadično, sa dve votivne are, jednom u okolini Srebrenice (Sikirići) i jednom u Skelanima. Sa istočne strane Podrinja javlja se na votivnim arama u okolini Pljevalja u istom broju (2), u Radosavcima i Pljevljima. Na svim arama ima posvete, tj. attribute “Augusto”, “sacrum” ili “Augusto sacrum”. Ovi atributi ukazuju na prihvatanje rimskog uzora u poštovanju boga Silvana na ovim područjima. Smatra se da je Silvanov najčešći epitet upravo Augustus, i da predstavlja vezu sa domorodačkom religijom i vladarom (carem), kao i rimskom religijom.¹¹ Rimski bog Silvan uvek se javlja sa atributivnim skraćenicama A(), S(), i Aug() sac(). Interesantno je uočiti da do sada u široj okolini današnjeg Užica nisu konstatovane votivne are boga Silvana, ali da se tamo u većem broju javljaju votivne are Liberu.¹² Zašto je to tako, teško je za sada reći, osim da je možda došlo do kultnog sinkretizma Silvana sa Liberom. Ovakva pojava uočena je i na teritoriji Delmata.¹³ Takođe u istočnom delu rimske provincije Dalmacije ne nalaze se spomenici, bilo votivne are, bilo votivni reljefi, na kojima je Silvan prikazan u kulturnoj simbiozi sa Dijanom ili nimfama, ili Dijanom i nimfama. Takvi spomenici se najčešće nalaze u unutrašnjosti provincije Dalmacije gde je Silvan u kulturnoj simbiozi sa Dijanom ili Dijanom i nimfama, ili pak samo sa nimfama.¹⁴

Dedikanti, koji su zabeleženi na votivnim arama, pripadaju očigledno srednjem društvenom staležu. Pored njihovih imena nema društvenih ili vojnih funkcija, ali su bili dovoljne finansijske moći da podignu votivne zavete, što ih svrstava u srednji društveni stalež. Spomenici se hronološki mogu opredeliti u drugu polovinu II i III veka, kada je pismenost uzela maha, pa samim tim i romanizacija. Naročito se treba osvrnuti na ime dedikanta *Claudius Maximus* (k. br. 1), jer se smatra da su određena

⁸ Džino 2012, 264.

⁹ Cambi 2012, 83.

¹⁰ Perinić, Vasiljević 2021, 101, 102.

¹¹ Cambi 2012, 81.

¹² Zotović 2002, 98.

¹³ Rendić Miočević 2007, 33–43.

¹⁴ Imamović, op. cit., 64–81.

latinska imena prevod sa ilirskog imena na latinski. Tako se ime *Maximus* svrstava u čest primer prevođenja ilirskog imena na latinski sa istim značenjem.¹⁵ To bi značilo da se iza ovoga imena dedikanta krije romanizovani domorodac, koji je prihvatio italjski obrazac obožavanja i slavljenja kulta boga Silvana.

Na prostoru istočnog dela rimske provincije Dalmacije očuvana su tri votivna reljefa sa predstavom Silvana kao grčkog Pana, odnosno Aegipana, polučoveka – polujarca. Dva su anepigrafska, a jedan, iz Prijepolja, ima posvetu, koju je načinio izvesni Mercurius, argenti actor. Kako je Silvan ovde predstavljen sa pastirskim štapom i sviralom, to potencira njegov karakter zaštitnika stada i pastira. Stoga se može pretpostaviti da je Mercurius bio stočar, zemljoposjednik, koji je stupivši u proces romanizacije, izrazio poštovanje i slavljenje Silvanu radi zaštite svoga blaga.¹⁶ Postoji i drugačije mišljenje da je ovaj spomenik, tj. natpis u vezi sa rudnikom srebra¹⁷, ali je teško pretpostaviti da u tom prikazu na ikonografskoj slici Silvan ima veze sa srebrom. Najpotpunija ikonografska slika jeste na votivnom reljefu nepoznatog mesta nalaza, sada u depou Narodnog muzeja u Užicu, gde je Silvan predstavljen sa pastirskim štapom i sviralom, a pored nogu sa psom i jarcem. Ovu ikonografsku sliku bi mogli ubrojati u potpunu ikonografsku sliku, za razliku od onih koji su nepotpune i nemaju sve gore nabrojane ikonografske elemente. Prvo se može uočiti da su reljefi sa područja istočnog dela provincije Dalmacije mnogo više prilagođeni italjskom stilu i obrascu za razliku od onih iz unutrašnjosti ove provincije, gde su radovi nevestih majstora i govore o tek prihvaćenom kultu. No, nalazi iz današnje centralne Srbije, upućuju, iako su retki, na to da se Silvan kao Aegiopan u svojoj nepotpunoj ili potpunoj slici ne nalazi samo na votivnim reljefima. Tako se nalazi na jednom votivnom reljefu iz Zemuna, na gemi prstena iz Gradašnice kod Leskovca, i srebrnom peharu iz Jabučja kod Lazarevca.¹⁸ Kako je prsten iz Gradašnice olovnog okvira, a pehar izrađen od srebra, to upućuje na to da su Silvana kao grčkog Pana sa kojim je izjednačen, prihvatili niži, srednji i viši slojevi. Što se tiče njegove ikonografske slike iz Prijepolja i Pljevalja, smatra se da je ona preneti preseljavanjem stanovništva, iz salonitanske oblasti u ove predele.¹⁹ To znači da bi linija prenosa ove ikonografske slike išla od Akvileje preko Salone do oblasti Prijepolja i Pljevalja. To potvrđuje i mišljenje Cambija da je grčki Pan postao umetnički model za Dalmacijskog Silvana, a da je u tome glavnu ulogu igrala Salona.²⁰ Argument više je i atribut Augustus

¹⁵ Гарашанин 1967, 226.

¹⁶ Зотовић 2001, 186.

¹⁷ Mirković 1975, 105, nap. 42.

¹⁸ Perinić, Vasiljević 2021, 105–108.

¹⁹ Цермановић Кузмановић 1982, 140.

²⁰ Cambi 2012, 77.

koji su koristili rimski građani, a bio je čest u Saloni i priobalnom delu Dalmacije.²¹ Interesantno je uočiti da se na prostoru istočnog dela rimske provincije Dalmacije javljaju jedino atributi Augustus i sacrus. Moguće je da oblast oko današnjeg Užica stoji pod uticajem Panonije. Isto je moguće i za predeo oko Srebrenice, pa i Skelana. Ovo se može tvrditi jer je Srebrenica bila centar za metalurgiju ne samo provincije Dalmacije²², već i Panonije pa su tako kulturni i religiozni uticaji prodirali iz Panonije u ove oblasti.²³

U Srebrenici je na spomenutom spomeniku Kaju Juliju Silvanu Melaniju, vitezu i svešteniku flaminskog reda kulta boginje Pomone, navedeno da je bio i patron Domavije i patron i prokurator provincija, za sada nepoznatog imena. Može se pretpostaviti da je bio patron provincija Dalmacije i Panonije. Takođe je od značaja da je bio sveštenik kulta Pomone. U likovnoj umetnosti Silvan je predstavljan kao zreo muškarac koji je zaljubljen u Pomonu.²⁴ Stoga se možda može pretpostaviti da je kult Silvana u okolini Srebrenice u rimskom periodu bio i više zastupljen nego što dosadašnja arheološka istraživanja to pokazuju i da je stajao pod uticajima Panonije.

No, na prostoru istočnog dela rimske provincije Dalmacije ga ne nalazimo u tom vidu, već u vidu jedne male statuete od bronzе, koja predstavlja mladog Silvana kako je zastao u trenucima odmora. Ovakve statuete i uopšte, predstave mladog Silvana su dosta retke. Za sada nisu poznate analogije, kako na prostoru provincije Dalmacije, tako i šire. Smatra se da su ipak ovakve male bronzane statuete stajale u kućnim lararijumima, ili da su ih vlasnici nosili sa sobom.²⁵ Sa prostora sela Visibabe, kod Požege, poznata je i aplika Silena. Oba ova predmeta govore o boljoj izradi bronzane plastike, koja je ili uvezena ili potiče iz kovnica nekih od središta kraj carskih i državnih rudnika i kovnica, kakve su postojale na prostoru Domavije ili Sirmijuma.

Posebnu pažnju treba posvetiti epistilnoj gredi iz Bajine Bašte ma kome je zabeležena kulna simbioza Silvana i genija civitasa. Osim što je ovaj spomenik poseban zbog kulne simbioze Silvana sa genijem, on upućuje na to da je današnja Bajina Bašta u rimskom periodu bila naselje statusa civitasa. Spomenik se na osnovu toga što je civitas Elijum, može datovati najverovatnije u period Hadrijana. Na području istočnog dela rimske provincije Dalmacije nalazi se još i votivni spomenik tipa are iz Komina, na kome je genije u kulturnoj simbiozi sa Nemezom, na osnovu koga se može

²¹ Perinić 2016, 12.

²² Imamović 1977, 412, br. 179.

²³ O prirodi i poreklu kulta Silvana u provincijama Panoniji i Dalmaciji, Perinić 2016.

²⁴ Срејовић, Цермановић Кузмановић, op.cit., 384.

²⁵ Perinić 2016, 21.

u naselju očekivati postojanje pozorišta ili amfiteatra.²⁶ Silvan je u kulturnoj zajednici sa genijem očuvan na spomeniku iz Panonije, gde se javlja u zajednici sa Jupiterom i genijem Sirmijuma.²⁷ Silvan je na posveti iz Bajine Bašte verovatno imao atributivnu funkciju čuvara međa (tutor finium) civitas Elijuma, pa se kao takav i našao u kulturnoj simbiozi genija ovoga naselja. Inače se u kulturnoj simbiozi sa genijem ne nalazi u kulturnoj simbiozi sa genijem niti u unutrašnjosti provincije Dalmacije, niti Mezije Superior.

Na kraju se može zaključiti da ikonografska slika rimskog boga Silvana ne stoji u vezi i pod uticajima one iz unutrašnjosti provincije Dalmacije. Ikonografska slika na votivnim arama je najverovatnije preneti iz dva pravca. Jedan je priobalni deo provincije Dalmacije, oko salonitanskog područja u okolinu današnjih Prijepolja i Pljevalja. Drugi je iz pravca provincije Panonije na severne oblasti ovoga područja. Isto se može zaključiti i za votivne are. Hronološki raspon u kome se javljaju votivni spomenici posvećeni Silvanu kreće se od druge polovine II do u III vek. Izuzetak čini epistilna greda iz Bajine Bašte koja se može datovati u period cara Hadrijana.

²⁶ Цермановић Кузмановић 1970, 28.

²⁷ Perinić 2016, 24.

KATALOG

Silvan

1. Ara, krečnjak, dimenzija: 0,88 x 0,435 m. Gore i dole desno, odbijen.
Gore i dole dvostruka profilacija.

Slika 1. Ara, krečnjak (Imamović 1977, sl. 23)

Silva[no]/ sac(rum)/ Cl(audius) M[a]ximus/ v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lok.: Skelani

Lit.: Patsch 1907, 438, sl. 15; Imamović 1977, 322, br. 23, sl. 23.

2. Ara, krečnjak, dimenzija: 0,64 x 0,21 x 018 m. Dole oštećena celom širinom.
Na kapitelu akroteriji, a u sredini najverovatnije rozeta.

Slika 2. Ara, krečnjak (Imamović 1977, sl. 24)

Silv(ano) Aug(usto)/ M(arcus) Aurel(ius)/ Maximus/ l(ibens) p(osuit)

Lok.: Sikirići

Lit.: Imamović 1977, 322, br. 24, sl. 24.

3. Statueta, bronza, puno livena, dimenzija: 17 cm (visina). Mladi Silvan oslonjen na levu nogu, desne ruke prebačene preko glave. Oko tela prebačen ogrtač. U levoj, savijenoj ruci, pregršt sitnog cveća i šumskih plodova. Na glavi venac, koji je oštećen.

Slika 3. Statueta mladog Silvana, bronza

Lok.: Visibaba (kod Požege)

Lit.: Зотовић 1992, 102.

4. Votivni reljef, krečnjak, dimenzija: 0,40 x 0,30 x 0,10 m. Silvan predstavljen kao Pan. Oba roga na glavi predstavljena na desno. Bradavice na grudima naglašene. U levoj ruci drži syrinx. U desnoj ruci grozd. Sa leve strane, do njegovih nogu pas, sa desne jarac

Lok.: nepoznato mesto nalaz, ali može biti sa šireg područja užičkog kraja (čuva se u depou Narodnog muzeja u Užicu)

Slika 4. Votivni reljef, krečnjak (Zotović 1992–1993, sl. 1)

Lit.: Zotović 1992-1993, 177–181.

5. Votivni reljef, dimenzija 0,50 x 0,35 m. Silvan predstavljen kao Pan, u desnoj ruci drži sirinks, u levoj pastirski štap.

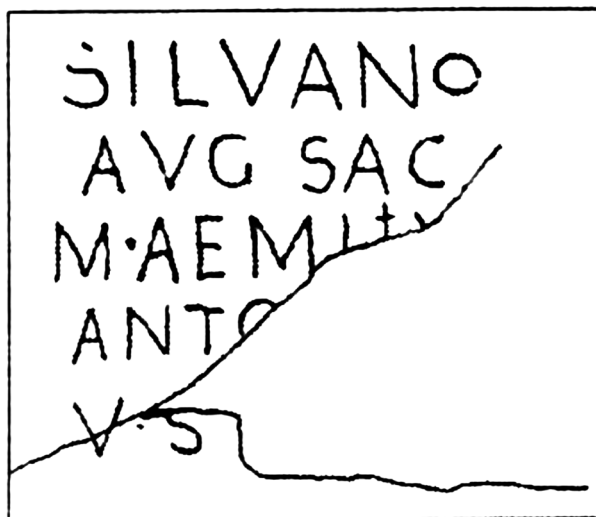
Slika 5. Votivni reljef, krečnjak (Зотовић 2001, сл. 5)

S(ilvan) A(ugusto)/ Mercurius/ argenti/ actor v(otum) l(ibens) p(osuit).

Lok.: Prijepolje.

Lit.: Patsch 1896, 277; Kubitscheck 1928, 37; Mirković 1975, 105.

6. Ara, krečnjak, dimenzije: 0,90 (visina).

Slika 6. Ara, krečnjak (Zotović 2001, sl. 6)

Silvano/ Aug(usto)sacrum/ M. Aemiliu[s]/ Anto[nius]/ v(otum) s(olvit) [l(ibens) m(erito)]

Lok.: Pljevlja

Lit.: CIL III,8306; Patsch 1896, 277, n. 1; Вулић 1941–1948, 134, бр. 296 (Фотографија Сергејевски); Zotović 2001, 191, бр. 12, сл. 6.

7. Votivni reljef. Silvan predstavljen kao Pan.

Lok.: Pljevlja

Lit.: C. Patsch 1896, 278.

8. Ara, krečnjak.

S(silvano) A(ugusto) s(acrum)

Lok.: Radosavci (kod Pljevalja)

Lit.: CIL III, 8305; Patsch 1896, 290, n. 41; Zotović 2001, 191, бр. 13.

Silvan – Genius

1. Epistilna greda, krečnjak.

Slika 7. Epistilna greda, krečnjak (Вулић 1941–1948, сл. 2)

[Si]lva[no et Genio civit]atis Ae[lium]

Lok.: Bajina Bašta

Lit.: CIL III 8358; Вулић 1941–1948, 2, br. 3.

Summary: Sylvan cult on the eastern territory of the Roman province of Dalmatia

On the territory of the eastern part of the Roman province of Dalmatia, the Roman god Sylvan most frequently occurs in votive aras and votive reliefs. They present the young Sylvan in one case. In the village of Visibaba, near Pozega, the cult is represented as a bronze statue. Also, the cult symbiosis with the genius of civitas Aelium includes Sylvan in the town of Bajina Basta, with the monument likely to be dated under the reign of Emperor Hadrian. We assume that the iconographic image originated from coastal Dalmatian regions to transfer to the areas around the present towns of Prijepolje and Pljevlja. It is also highly likely that the province of Pannonia influenced northern parts of the eastern Dalmatian territory. All monuments, except the epistyle beam mentioned earlier, can be dated in a time range from the second half of the 2nd to the 3rd century.

BIBLIOGRAFIJA

- Cambi 2012 – N. Cambi, Romanization of western Illyricum from religious point of view, *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja* XLII, 2012, 71–88.
- Цермановић Кузмановић 1979 – А. Цермановић Кузмановић, Вотивни споменик из Комина, *Старинар* XX, 1970, 25–28.
- Цермановић Кузмановић 1982 – А. Цермановић Кузмановић, Резултати истраживања античке некрополе у Коловрату, у: *Симпозијум “Сеошки дани Сретена Вукосављевића”* X, Општинска заједница образовања, 1982, 139–144.
- Džino 2012 – D. Džino, The Cult of Silvanus: rethinking provincial identities in Roman Dalmatia, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 45/1, 2012, 261–279.
- Гарашанин 1967 – М. Гарашанин, *Историја Црне Горе*, Вукотић медија, 1967.
- Imamović 1977 – E. Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, “Veselin Masleša”, 1979.
- Kubitscheck 1928 – W. Kubitscheck, Aus Dalmatien und seinem Hinterland, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, vol. 15, no. 1, 35–42.
- Mirković 1975 – M. Mirković, Iz istorije Polimlja u rimsko doba, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* XIV/12, 1975, 95–108.
- Patsch 1896 – C. Patsch, Archäologische – epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, *Wissenschaftlichen Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina* IV, 1896, 243–295.
- Patsch 1907 – K. Patsch, Arheološko – epigrafska istraživanja povjesti rimske provincije Dalmacije, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* XIX, 1907, 431–470.
- Perinić, Vasiljević 2021 – Lj. Perinić, Lj. Vasiljević, Iconographic of Anthropomorphic Silvanus in the Territory of Serbia (Eastern Province of Dalmatia), *Arheologia i prirodne nauke* 17, 2021, 99–111.
- Perinić 2016 – Lj. Perinić, *Nature and Origin of the Cult of Silvanus in the Roman Provinces of Dalmatia and Pannonia*, Archeopress, 2016.
- Rendić Miočević 2007 – A. Rendić Miočević, Silvanus of Delmatae and traces of cult sinkretism with Liber, *Histria Antiqua* 15, 2007, 33–43.
- Срејовић, Цермановић Кузмановић 1979 – Д. Срејовић, А. Цермановић Кузмановић, *Речник грчке и римске митологије*, Српска књижевна задруга, 1979.
- Вулић 1941–1948 – Н. Вулић, Антички споменици наше земље, *Споменик Српске Краљевске Академије наука* XCVIII, 1941 – 1948, 1–255.
- Wilkes 1969 – J. J. Wilkes, *Dalmatia*, Harvard University Press, 1969.
- Замуровић 1936 – А. Замуровић, *Митолошки речник*, Издање књижаре “Славија”, 1936.

- Zotović 1992–1993 – R. Zotović, A Relief of Silvan and Some Aspect of His Cult, *Starinar* XLIII–XIV, Arheološki institut, 1992–1993, 177–182.
- Зотовић 1992 - Р. Зотовић, Два бронзана предмета из античке збирке Народног музеја у Ужицу, *Гласник Српског археолошког друштва* 8, 1992, 102–104.
- Зотовић 2001 – Р. Зотовић, Антички култови на подручју Пријепоља и Пљеваља, *Vestigatio Vetustatis Александрини Цермановић Кузмановић од пријатеља, сарадника и ученика*, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2001, 183–195.
- Zotović 2002 – R. Zotović, *Population and Economy of the Eastern Part of the Roman Province of Dalmatia*, Archeopress, 2002.